

LIDIA A. ZYBLIKIEWICZ

Kraków

Powszechne spisy ludności w monarchii Habsburgów

1. Początki państwowej statystyki ludności w Austrii. Statystyka urzędowa w latach 1829–1863

Przez określenie „państwowa statystyka ludności” rozumiem wszelką działalność administracji państwowej, zmierzającą do ustalenia stanu ludności państwa. Jest to pojęcie szersze niż statystyka urzędowa, o której możemy mówić dopiero z chwilą powołania wyspecjalizowanych urzędów, zajmujących się w sposób profesjonalny sprawozdawczością statystyczną¹.

Za początek państwowej statystyki ludności w Austrii uznać należy przeprowadzenie w roku 1754 pierwszego spisu, mającego na celu przedstawienie „według obiektywnej skali zasobów gospodarczych i społecznych każdej prowincji oraz spojrzenie na liczbę jej mieszkańców, wielkość jej posiadłości ziemskich i rozmiary przemysłu”². Rozpoczęto w ten sposób wprowadzać w życie, przyjęte w 1749 roku, reformy podporządkowujące jednemu urzędowi (*Directorium in publicis et cameralibus*) wszystkie sprawy administracyjne i skarbowe w państwie cesarskiej Marii Teresy. Urząd ten musiał określić najpierw sytuację, w jakiej przyjdzie mu działać. Przeprowadzony wówczas spis miał ustalić liczbę ludności monarchii austriackiej z podziałem na płeć, wiek (pięć kategorii wiekowych), stan cywilny i, choć w bardzo ograniczonym zakresie, strukturę społeczno-zawodową. Przy jego przeprowadzaniu brano pod uwagę ludność obecną w danej miejscowości w chwili spisu. Podobnie wyglądały kolejne spisy przeprowadzane do 1770 roku³. Od tego roku zmie-

¹ Klasyfikację taką przyjmuję za Krzysztofem Zamorskim. Przedstawił ją w nieopublikowanym artykule *Państwowe statystyki ludności okresu rozbiorów (połowa XVIII w. do 1918 r.)*; *Zabór austriacki*, który znajduje się w formie wydruku komputerowego w Zakładzie Historii Społeczno-Gospodarczej i Statystyki Instytutu Historii UJ. Za możliwość skorzystania z tego opracowania serdecznie autorowi dziękuję.

² H. Großmann, *Die Anfänge und geschichtliche Entwicklung der amtlichen Statistik in Österreich*, „Statistische Monatsschrift Neue Folge”, 21 (1916), s. 418; tu cyt. za K. Zamorski, *Państwowe statystyki...*, s. 5.

³ Szerzej na temat pierwszych spisów austriackich zob. Ch. Durdik, *Bevölkerungs- und Sozialstatistik in Österreich im 18. und 19. Jahrhundert* [w:] *Beiträge zur Bevölkerungs- und Sozialgeschichte Österreichs*, Hrgs. Heimold Helczmanovszki, München 1973, s. 227–230.

nił się nieco ich charakter. Wiązało się to z wprowadzeniem nowych zasad rekrutacji wojskowej opartej na obowiązkowym poborze, co spowodowało skupienie uwagi na ludności męskiej, będącej między 18 a 40 rokiem życia, a więc mogącej stać się przedmiotem poboru⁴. Patent cesarski z 1770 roku powierzał w związku z tym przeprowadzanie spisów komisarzom obwodowym i oficerom.

Kolejny patent dotyczący spisów został wydany 17 grudnia 1777 roku. Po raz pierwszy akcja spisowa dotyczyła wówczas Galicji, która została od tego momentu włączona do krajów monarchii stale podlegających działalności spisowej. Arkusze spisowe obejmowały każdą rodzinę, zaś jej członków spisywano na podstawie imiennych wykazów uwzględniających ich stan cywilny. Odnotowywano także zawód lub status społeczny mężczyzn⁵. Po trzech miesiącach od rozpoczęcia akcji spisowej miały być znane jej wyniki, przedstawiane w postaci tabel domów i rodzin (*Häuser und FamilienTabelle*). W zestawieniach tych ludność płci męskiej w wieku 18–40 lat ujmowano w osobnych rubrykach. Tabele domów i rodzin były podstawą do tworzenia ksiąg ludności (*Populationsbücher*)⁶. Każda księga istniała w dwóch egzemplarzach, tworzonych na potrzeby urzędów powiatowych i kancelarii werbunkowych. Od 31 kwietnia 1781 roku doroczną kontrolę ksiąg ludności przeprowadzano w obu urzędach jednocześnie⁷.

Kolejne istotne dla rozwoju austriackiej statystyki państwowej patenty zostały wydane przez cesarza Józefa II w dniach 20–21 lutego 1784 roku. Dotyczyły one obowiązku założenia w każdej parafii ksiąg ślubów, urodzeń i zmarłych, prowadzonych według ustalonych formularzy⁸ oraz przesyłania tzw. sumariuszy sporządzonych na podstawie tychże zapisów do urzędów administracji państwowej⁹. Niewątpliwie ułatwiło to bieżącą kontrolę i zwiększyło czytelność rejestracji metrykalnej. Wpłynęło także na stan zachowania materiału metrykalnego.

Terytorialną organizację spisową uregulował wydany 25 października 1804 roku patent ustalający podział wszystkich krajów monarchii objętych działalnością spisową na 36 okręgów konskrypcyjnych tożsamy z powiatami werbunkowymi. Podział ten przetrwał niezmieniony do roku 1846, a przyjęte wówczas zasady przeprowadzania spisu obowiązywały aż do roku 1850. Były one w znacznej części powtórzeniem poprzednio stosowanych, których głównym celem było spisanie ludności, zwłaszcza męskiej, i budynków mieszkalnych. Materiał surowy zbierany był w formie arkuszy rodzinnych (odnoszących się do każdej rodziny podlegającej spisowi). Na jego podstawie dokonywano zestawień na poziomie miejscowości, powiatów, krajów, i wreszcie generalnych sumowań dla całej monarchii. Utrzymano zasadę

⁴ J. Kleczyński, *Organizacja statystyki w Austrii*, Lwów 1883, s. 10.

⁵ W. Hecke, *Die Methode und Technik der österreichischen Volkszählungen*, „Statistische Monatsschrift”, Neue Folge Band 17, Wien 1912, s. 467.

⁶ A. Ficker, *Volkszählung. Statistisch-administrative Vorträge auf Veranstaltung der k.k. statistischen Central-Commission, abgehalten im Wintersemester 1866–1867*, Wien 1867, s. 37.

⁷ Ch. Durdik, *op.cit.*, s. 229.

⁸ Podstawowe elementy przyjętych wówczas wzorów formularzy utrzymały się w naszej rejestracji parafialnej w zasadzie do dzisiaj; por. B. Kumor, *Reforma metryk kościelnych w zaborze austriackim (1775–1788)* [w:] *Studia z historii gospodarczej i demografii historycznej*, Kraków 1975, s. 327–336.

⁹ Por. J. Szewczuk, *Kronika klęsk elementarnych w Galicji w latach 1772–1848*, Lwów 1939, s. 39*–40*.

prowadzenia ksiąg ludności w dwóch egzemplarzach, jednak przeprowadzanie ich kontroli i uzupełnianie miało odtąd odbywać się nie corocznie, a co trzy lata¹⁰.

Okres wstępny, przygotowawczy, w dziejach austriackiej statystyki państwowej zakończył się w 1829 roku wraz z powołaniem do życia pierwszego specjalistycznego biura statystycznego.

Już od pierwszych lat XIX wieku podejmowane były w Austrii próby stworzenia w ramach administracji państwowej odrębnego urzędu, który zajmowałby się gromadzeniem i opracowywaniem danych statystycznych. Próby te były niewątpliwie inspirowane przez wzorce pruskiej statystyki urzędowej (pruskie biuro statystyczne działało od 1805 roku). W 1810 roku myślano o utworzeniu departamentu statystycznego przy ministerstwie handlu (*Hofkammer*)¹¹. Tocząca się wojna przeszkodziła w realizacji tego zamiaru, który został podjęty ponownie dopiero w 1819 roku przez barona Sigmunda von Schwizena. Urząd miał być zorganizowany na wzór pruskiego biura topograficzno-wojskowego, lecz i tym razem nie doszło do jego powstania. Skuteczna była dopiero inicjatywa, z którą wystąpił dziesięć lat później baron Anton Maximilian Baldacci. Mając dostęp, z racji pełnionych funkcji państwowych, do materiałów spisów konskrypcyjnych, opracował on w 1829 roku dane dotyczące ogólnego stanu państwa i przedstawił je prezesowi Generalnej Dyrekcji, hrabiemu Johannowi Metzburgowi. Na ich podstawie opracowany został plan statystyki austriackiej w 77 tablicach, zaakceptowany przez cesarza. 6 kwietnia 1829 roku J. Metzburgowi powierzono zadanie utworzenia biura statystycznego przy Centralnym Wydziale Rachunkowym Państwa (*Staats Zentral Rechnungs Department*). Jego kontynuatorką była powołana w 1840 roku Dyrekcja Statystyki Administracyjnej (*Direktion der administrativen Statistik*).

Kolejny, w pełni nowoczesny etap urzędowej statystyki austriackiej rozpoczyna się w momencie spełnienia w tym kraju zaleceń Pierwszego Kongresu Statystycznego, który odbył się w Brukseli w 1853 roku. Zgodnie z jego postulatami, ustawą z 31 stycznia 1863 roku utworzono w Austrii k.k. *Statistische Zentralkommission* (Centralną Komisję Statystyczną)¹². W roku 1867 administracja statystyczna została podzielona na austriacką i węgierską, lecz nie miało to znaczenia dla porównywalności kategorii w spisach ludności i statystykach bieżących¹³.

¹⁰ Zdaniem J. Kleczyńskiego, dopiero ten patent zobowiązywał do ich zaprowadzenia; por. tegoż, *Organizacja statystyki...*, s. 11. Jednakże zarówno dawne, jak i współczesne opracowania austriackie uznają, iż obowiązek ten wprowadzony został patentem z 1777 roku. Zob. przyp. 5, 6 i 7, a także B. Bolognese-Leuchtenmüller, *Bevölkerungsentwicklung und Berufsstruktur. Gesundheits- und Fürsorgewesen in Österreich, 1750–1918*, München 1978.

¹¹ W. Zeller, *Geschichte der zentralen amtlichen Statistik in Österreich* [w:] *Geschichte und Ergebnisse der zentralen amtlichen Statistik in Österreich 1829–1979*, „Beiträge zur österreichischen statistischen Zentralamt”, Heft 550, Wien 1979, s. 14.

¹² W dalszej części tekstu stosowane będzie polskie tłumaczenie nazwy. Więcej na temat Centralnej Komisji Statystycznej zob. J. Bar, P. Franaszek, *Informator statystyczny do dziejów przemysłu w Galicji. Górnictwo i hutnictwo (Produkcja, Ceny, Zbyt, Przedsiębiorstwa, Zatrudnienie)*, red. H. Madurowicz-Urbańska, Kraków 1981, s. 13 i n.

¹³ Por. P. Demeny, *Early Fertility Decline in Austria-Hungary* [w:] *Population and Social Change*, ed. D.V. Glass, R. Revell, American Academy of Arts and Sciences, New York 1972, s. 156.

2. Początki powszechnych imiennych spisów ludności w Austrii

Spisy ludności, jak przedstawiłam już wstępnie, przeprowadzane były w Austrii w różnej formie już od 1754 roku. Powszechnie w literaturze przyjmuje się podział na dwa podstawowe okresy w dziejach spisów austriackich, poszczególni badacze nie zawsze jednak zgadzają się co do daty rozgraniczającej owe dwa etapy¹⁴. Najczęściej proponowana cezura to rok 1857 lub 1869.

W roku 1857 został przeprowadzony spis ludności, który spełniał niektóre z postulatów przedstawionych na kongresie brukselskim, jednak w sposób daleki jeszcze od doskonałości. Był już niewątpliwie spisem imiennym, choć w trakcie jego przeprowadzania zasady podawania kompletnego imienia (imion) i nazwiska przestrzegano w pełni tylko w odniesieniu do osoby będącej głową domu i, nie zawsze, w odniesieniu do jej rodziny. Wielokrotnie można dostrzec, iż na poszczególnych kartach wpisywana jest bezimiennie np. służba domowa. Także sposób sformułowania ankiety spisowej pozostawia, z naszego punktu widzenia, wiele do życzenia. Jako że spis ten nie jest szczególnie szeroko omawiany w literaturze, pozwolę sobie przytoczyć kategorie, jakimi posługiwano się podczas jego przeprowadzania¹⁵.

Karta zatytułowana *Aufnahmebogen vom Jahre 1857* zawierała najpierw informacje wstępne (poza tabelą), takie jak: numer domu (*Hausnummer*), nazwisko właściciela (*Name der Hausbesitzers*), miejscowość (*Ortschaft*), gmina (*Gemeinde*), dzielnica (*Bezirk*) oraz powiat (*Kreis*) i kraj monarchii (*Land*). W formę tabeli ujęte były: numer mieszkania (*Nummer der Wohnung*), nazwisko i imię wraz z określeniem stopnia szlachectwa i przydomka (*Familien und Tauf oder Bornname sammt Bezeichnung des Adelsgrades und des Prädicates*), rok, miesiąc i dzień urodzenia (*Jahr, Monat und Tag der Geburt*) oraz pięć podstawowych grup danych. Pierwszą była klasyfikacja ze względu na wyznawaną religię (*Nach der Religion*). Można było wybrać jedną z dziewięciu kategorii lub zadeklarować inną wiarę (nie precyzując jej bliżej). Po drugie – klasyfikacja ze względu na zawód, zatrudnienie lub źródło utrzymania (*Nach dem Berufe, Gewerbe oder der Unterhaltsquelle*). W tym wypadku można było zostać zakwalifikowanym do jednej z szesnastu grup zawodowych lub jednej z dwóch kategorii niezatrudnionych. Po trzecie – klasyfikacja ze względu na wiek (*Nach dem Alter*). W tym wypadku w osobnych rubrykach spisywani byli mężczyźni (kategorie: od urodzenia do 6 roku życia, 6–12, 12–14, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21 letni, 21–24, 24–26, 26–40, 40–60, powyżej 60 roku życia), osobno kobiety (kategorie: od urodzenia do 6 roku życia, 6–12, 12–14, 14–24, 24–40, 40–60, powyżej 60 roku życia). Po czwarte –

¹⁴ K. Bromek, *Rozwój demograficzny regionu Krakowa w okresie od 1869 do 1950*, Zeszyty Naukowe UJ, „Prace Geograficzne”, z. 9, Kraków 1964; Ch. Durdik, op.cit., s. 239; T. Gąsowski, *Austriackie spisy ludności z lat 1869–1910*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 13, R. 1981, s. 37–48; K. Klein, *Die Bevölkerung vom Beginn des 16. bis zum Mitte des 18. Jahrhunderts (mit einem Abriß der Bevölkerungsentwicklung von 1754 bis 1869)* [w:] *Beiträge...*, s. 48–49; W. Winkler, *Statistik in der Welt – Statistik in Österreich* [w:] *Beiträge...*, s. 13–14; K. Zamorski, *Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji. Ludność Galicji w latach 1857–1910*, Kraków–Warszawa 1989, s. 4 i n.

¹⁵ Informacje, dotyczące kart spisu przeprowadzonego w 1857 roku, oparte są na kwerendzie przeprowadzonej przeze mnie w Archiwum Państwowym w Krakowie, gdzie zachowały się kompletne ankiety spisowe mieszkańców miasta (zespół archiwalny zatytułowany: *Spis ludności Miasta Krakowa z roku 1857*, brak sygnatury).

klasyfikacja ze względu na stan cywilny (*Nach dem Stande*), znów w osobnych rubrykach dla poszczególnych pci (wolni, żonaci/mężatki, owdowiali). Ostatnia, piąta grupa danych dotyczyła miejsca pobytu (*Nach dem Aufenthalte*). Podobnie jak w dwóch poprzednich grupach danych, te także podzielono ze względu na płeć. Ostatnia rubryka przewidziana była na uwagi (*Anmerkungen*).

Jak nietrudno zauważyć, najobszerniej reprezentowane są dane dotyczące mężczyzn w wieku poborowym i młodszych, którzy w najbliższych latach do wieku tego dorosną. Bardzo upodabnia to ów spis do poprzednich, konspiracyjnych. Także kategorie zawodowe, by poprzestać tylko na najbardziej oczywistych niedociągnięciach tegoż spisu (z naszego punktu widzenia), nie pozwalają na pełną i swobodną analizę. Mamy wszak do dyspozycji jedynie szesnaście kategorii, a poprawności kwalifikacji nie możemy w żaden sposób zweryfikować.

Przyjrzyjmy się zatem drugiemu spisowi, który jest przez część badaczy uznawany za przełomowy w historii austriackich powszechnych spisów ludności. Mam na myśli spis przeprowadzony 31 grudnia 1869 roku. Pozwolę sobie przytoczyć treść karty spisowej (choć tylko w polskiej wersji językowej¹⁶).

Karta zatytułowana *Arkusz spisowy dla obliczenia ludności i najważniejszych w gospodarstwie zwierząt domowych podług stanu z dnia 31. grudnia 1869* zawiera następujące elementy¹⁷: pouczenie (informację) na temat zasad wypełniania ankiety, tabelę, którą należało wypełnić danymi dotyczącymi poszczególnych gospodarstw domowych, oraz tabelę dotyczącą bydła.

Pouczenie zawierało wymagania dotyczące kolejności wprowadzania danych osób, przynależących do danego gospodarstwa domowego wraz z wyjaśnieniem, kogo do niego należy zaliczać. Instruowano także, jak należy postępować, gdy głowa domu jest wojskowym pozostającym w czynnej służbie. Wyjaśniano dokładnie, kogo należy uznać za „obecnego” w dniu spisu. Informowano o konieczności przygotowania odpowiednich dokumentów, które potwierdzałyby wpisywane dane (metryki chrztu i metryki ślubne, świadectwa pochodzenia, dekrety nominacyjne, konsensy przemysłowe itd.). Przedstawiano zasady, których należy przestrzegać przy spisie bydła.

Ostatni punkt pouczenia przestrzegał przed lekceważeniem przedstawionych wyżej zasad i informował o sankcjach grożących uchylającym się od spisu.

Na następnej stronie znajdowała się tabela stanowiąca zasadniczą część ankiety spisowej. W niej także, mniejszą czcionką, zamieszczono wyjaśnienia dotyczące kolejnych pytań ankiety. Pytano najpierw o nazwisko, imię chrzestne, przydomek i stopień szlachectwa każdej z osób mieszkających w danym gospodarstwie. Należało przy tym zachować stały porządek wpisywania tychże osób, a mianowicie: najpierw głowa rodziny, potem jego małżonka (nie przewidywano, by głową rodziny mogła być zamężna kobieta), następnie synowie i córki według starszeństwa (o ile

¹⁶ Od tego spisu karty były przygotowywane w kilku wersjach językowych, odpowiednich dla poszczególnych krajów monarchii. W Galicji obowiązywała karta nr VI, przygotowana w języku polskim i ruskim (tak nazywano wówczas język ukraiński).

¹⁷ Podaje na podstawie kart spisu przeprowadzonego w 1869 roku, zachowanych w Archiwum Państwowym w Krakowie. W Archiwum Państwowym w Krakowie, pochodzące z tego spisu ankiety mieszkańców miasta, są przechowywane jako zespół zatytułowany *Spis ludności Miasta Krakowa z roku 1869* (brak sygnatury).

nie usamodzielnili się przed dniem przeprowadzania spisu), dalsi krewni i powinowaci, podopieczni, goście, na końcu zaś służący i pomocnicy (czeladnicy, chłopcy terminujący, subiekci itd.) mieszkający przy rodzinie. W następnych kolumnach należało zaznaczyć płeć każdej ze spisywanych osób i jej rok urodzenia oraz wpisać wyznawaną przez nią religię (proponowano dwanaście wyznań, lecz można było swobodnie wpisać także religię, której nazwy nie było na liście). Dalsze pytania dotyczyły stanu cywilnego, wykonywanego zawodu, miejsca urodzenia (kraj, powiat, miejscowość) i przynależności (w tym miejscu trzeba było zaznaczyć, czy osoba spisywana miała, czy też nie miała prawa przynależności do gminy, której dotyczył spis). Kolejne kolumny tabeli były przewidziane na deklaracje dotyczące obecności lub nieobecności osób poddanych spisowi. Dokładnie wyjaśniano przy tym, kogo należy zaliczyć do stale bądź czasowo obecnych lub nieobecnych.

Ostatnia rubryka, „Uwagi”, przewidywana była na wpisanie informacji o ewentualnych ułomnościach fizycznych trapiących osobę spisowaną bądź o jej przynależności do czynnej służby wojskowej. Tutaj też należało sprecyzować, do jakiej miejscowości prawnie przynależy osoba oznaczona wcześniej jako obca w gminie, oraz podać miejsce pobytu osoby, która wcześniej została określona jako czasowo lub stale nieobecna.

Ostatnia strona karty była poświęcona na spis bydła. Na dole tej strony przewidziano miejsce na wpisanie daty i podpis osoby, która ręczyła za prawidłowe wypełnienie.

Jak widać, spis ten znacznie różnił się od poprzedniego. Oczekiwano podania znacznie pełniejszych informacji na temat każdej osoby podlegającej spisowi (nie podlegali mu tylko wojskowi). Istotne jest także to, iż odbył się on na podstawie wydanej 29 marca 1869 roku ustawy, która – uzupełniana każdorazowo rozporządzeniami wykonawczymi ministra spraw wewnętrznych – stała się podstawą przeprowadzania wszystkich kolejnych spisów do roku 1910. W Galicji wydawane były jeszcze dodatkowo przed każdym kolejnym spisem rozporządzenia namiestnika.

Jak wspomniałam wcześniej, rozwój spisów ludności w monarchii Habsburgów wielu badaczy dzieli na dwa podstawowe okresy¹⁸. Pierwszy z nich to niewątpliwie okres spisów konskrypcyjnych – trwał od 1754 do 1850 roku. Okres drugi – nowoczesnych powszechnych spisów imiennych, rozpoczyna się od 1857 lub 1869 roku. Kurt Klein uważa nawet za słuszny podział dziejów statystyki austriackiej na następujące okresy: pierwszy, od 1754 do 1869 roku – przedspisowy, w którym podstawą do badań są źródła przygotowywane głównie dla celów wojskowych, i drugi, od 1869 roku – okres powszechnych, imiennych spisów ludności¹⁹. Niektórzy badacze są zdania, iż należy wyróżnić jeszcze jeden dodatkowy okres obejmujący lata 1857–1869²⁰, będący przygotowaniem do spisów w pełni nowoczesnych. Zgadzając się z tezą o konieczności wyodrębnienia okresu przejściowego, skłonna jestem raczej uznać, że należy go ograniczyć tylko do spisu przeprowadzonego w 1857 roku, zaś spis kolejny, przeprowadzony w roku 1869, uznać już za pierwszy spis powszechny. Te-

¹⁸ Por. K. Bromek, *Rozwój demograficzny...*; T. Gąsowski, *Austriackie spisy...*, s. 37–48.

¹⁹ K. Klein, op.cit., s. 48–49. Por. także: A. Burzyński, *Informator statystyczny do dziejów przemysłu w Galicji. Górnictwo, hutnictwo i przemysł rafineryjny (Struktura zatrudnienia na tle wartości i wielkości produkcji)*, red. H. Mađurowicz-Urbańska, Kraków 1982, s. 18 i n.

²⁰ K. Zamorski, *Informator statystyczny...*, s. 5.

goż zdania był Wilhelm Winkler, który nie uważał nawet za stosowne udowadnianie takiego stwierdzenia. Było dla niego oczywiste, że nowy rozdział w dziejach statystyki w Austrii, rozdział „starannie i w sposób kompletny przeprowadzanych wyliczeń statystycznych opartych na właściwej podstawie mogącej dać pewność poprawności”, otwiera spis 1869 roku²¹. Podobnie czynił Johannes Ladstätter, który pisząc o powszechnych spisach ludności w Austrii, rozpoczął ich omawianie od tegoż spisu²².

Nie mogę się jednak zgodzić z K. Kleinem, iż spis 1857 roku należy uznać za spis przeprowadzony jeszcze wyłącznie w celach wojskowych. W zakresie porównywalności danych spis ten wprawdzie był bliższy spisom konskrypcyjnym niż nowoczesnym spisom powszechnym, ale jednak znacznie się różnił od nich. Przy jego przygotowywaniu starano się wziąć pod uwagę przynajmniej część zaleceń Międzynarodowego Kongresu Statystycznego w Brukseli. Poszerzono znacząco w stosunku do spisów konskrypcyjnych zakres informacji, starano się zebrać dane każdego mieszkańca monarchii, choć czyniono to dalece niedoskonale. Przyjęta klasyfikacja problemów, zakres przekazywanych informacji pozostawiają go daleko w tyle w stosunku do spisów późniejszych, nie sposób go więc uznać za spis nowoczesny, ale nie był też już spisem konskrypcyjnym²³.

Niezależnie jednak od przyjętego sposobu periodyzacji, większość zajmujących się tym zagadnieniem badaczy zgadza się, że nowy etap w austriackiej statystyce urzędowej rozpoczął się w chwili przeprowadzenia spisu ludności w roku 1880.

3. Powszechny spis ludności przeprowadzony w 1880 roku

W 1880 roku spis ludności przeprowadzono na podstawie obowiązującej do 29 marca 1869 roku ustawy, przyjęto jednak nieco odmienne zasady jego przeprowadzania, a także zastosowano obszerniejszy kwestionariusz, który, z niewielkimi zmianami, utrzymał się przez cztery kolejne spisy. Są one niemal w pełni wzajemnie porównywalne. Szczególnie istotna jest zmiana dotycząca zasad przeprowadzania spisu w miastach o własnym statucie, wśród których był też Kraków. Dwa pierwsze spisy zostały wszędzie przeprowadzone przez komisarzy spisowych. Natomiast od 1880 roku w miastach takich, jak Kraków i Lwów, karty spisowe były wypełniane samodzielnie przez gospodarzy domów. Pozwoliło to zachować wiele uwag i komentarzy, których nie poznalibyśmy przy uprzednio stosowanym trybie przeprowadzania spisu, ponieważ komisarz przeprowadzający spis zazwyczaj dość ściśle trzymał się przepisów instrukcji spisowej, zaś gospodarze domu najczęściej nie znali ich w stopniu dostatecznym²⁴. Wypełniali więc ankiety spisowe nieco swobodniej,

²¹ W. Winkler, op.cit., s. 13–14.

²² J. Ladstätter, *Wandel der Erhebungs- und Aufarbeitungsziele der Volkszählungen seit 1869* [w:] *Beiträge...*, s. 267 i n.

²³ Zob. A. Ficker, *Geschichte, Organisation und Statistik des österreichischen Unterrichtswesens*, [Linz] 1873, s. 302.

²⁴ Karta spisowa nie była już wyposażona w instrukcję dla wypełniających, jak miało to miejsce w trakcie spisu w 1869 roku. W 1880 roku instrukcja była znacznie obszerniejsza i wydano ją jako osobną publikację dla komisarzy spisowych. W miastach o własnym statucie rozesłano też wraz z kartami spisowymi skróconą wersję instrukcji.

określając np. język towarzyski, którym posługiwali się na co dzień, bez oglądania się na wymienione przez instrukcję osiem języków, wśród których brakowało jidysz²⁵. Oznaczało to oczywiście także pojawienie się znaczących problemów – zarówno na etapie wypełniania ankiet (część gospodarzy była przecież niepiśmienna, część nie posługiwała się ani językiem polskim, ani tym bardziej – w Krakowie – ruskim, a tylko w tych językach były formularze spisowe w tym mieście²⁶), jak i w trakcie wstępnego opracowywania przez komisarzy, którzy dość dowolnie kwalifikowali niepasujące do instrukcji zapisy²⁷.

Ustawę z 1869 roku uzupełniały każdorazowo rozporządzenia ministra spraw wewnętrznych i, w Galicji, namiestnika. Przeprowadzenie spisu poprzedzało przygotowanie, którego głównym celem było określenie poprawności założonego podziału administracyjnego. Jeśliby próbować wskazać największą przeszkodę w zachowaniu pełnej porównywalności danych ze spisów z lat 1880–1910, to na pewno byłyby to nieustanne zmiany podziału administracyjnego. Dla przykładu: wyniki spisów w 1880 i 1890 roku podawane były z uwzględnieniem 76 powiatów, ale już w roku 1895 powiatów w Galicji było 78, w 1898 – 79, w 1899 – 80, w 1904 – 81, zaś w 1910 – 82²⁸. Przy czym należy pamiętać, że nie sama zmiana ich liczby, ale także zmiany granic miały wpływ na porównywalność wyników. Dotyczy to w jeszcze większym stopniu granic i liczby gmin, ale tu zmiany były tak częste i liczne, że trudno było je ogarnąć nawet współczesnym, nie będę więc ich przytaczać.

Spis odbywał się od 1869 roku zawsze w pierwszych dniach stycznia (1–3) następnego roku, a dotyczył sytuacji istniejącej 31 grudnia roku spisowego. Jedynie w roku 1857 spis relacjonował sytuację istniejącą w monarchii 31 października 1857 roku. Takie określenie momentu krytycznego było niestety bardzo nieprecyzyjne²⁹. Pozwalało dwukrotnie zapisywać osoby, które w ostatnim dniu roku były w podróży, utrudniało kwalifikację związaną z ruchem naturalnym (urodzenia, zgony³⁰).

Dodatkowy problem rodziło nieprecyzyjne określenie kategorii „obecny/nieobecny”. W 1869 roku instrukcja wyjaśniała, iż za osobę stale obecną można uznać taką, która przebywa w miejscu przeprowadzania spisu nie krócej niż miesiąc. Podobnie stale nieobecną miała być osoba od co najmniej miesiąca nieprzebywająca w miejscu dokonywania spisu. W instrukcji z 1880 roku³¹ utrzymano takie rozumienie tych kategorii, ale, jak wiemy, spisu nie dokonywali w Krakowie komisarze, lecz poddani spisowi mieszkańcy. Oni zaś najczęściej znali tylko skróconą wersję instru-

²⁵ Przewidziano jedynie następujące języki: niemiecki, polski, ruski, czesko-morawsko-słowacki, serbsko-kroacki, słoweński, włoski i rumuński.

²⁶ Sporadycznie, a dotyczy to i tak jedynie rodzin oficerów wojskowych, pojawiały się formularze spisowe w języku niemieckim, ale zdarzyło się to w nie więcej niż dwudziestu przypadkach.

²⁷ Więcej na temat austriackich spisów ludności zob. T. Gąsowski, *Austriackie spisy...*, s. 37–48.

²⁸ *Oesterreichische Statistik*, odpowiednio: dla roku 1880 – 1. Band 1. Heft, Wien 1882, dla 1890 – 32. Band 1. Heft, Wien 1892, dla 1895 – 49. Band 2. Heft, Wien 1898, dla 1898 – 55. Band 3. Heft, Wien 1902, dla 1899 – 62. Band 3. Heft, Wien 1902, dla 1904 – 84. Band 1. Heft, Wien 1908, dla 1910 – 92. Band 1. Heft, Wien 1914.

²⁹ Por. T. Gąsowski, op.cit., s. 39.

³⁰ W 1880 roku zdarzył się nawet w Krakowie przypadek śmierci pacjenta szpitala w trakcie dokonywania spisu. Została wprowadzona połowa danych, po czym nastąpił komentarz osoby wpisującej (lekarza), że dalszych informacji nie można uzyskać, gdyż pacjentka zmarła.

³¹ *Instrukcja do przeprowadzenia obliczenia ludności*, Lwów 1880.

kcji zawartą w tzw. kartach oznajmujących i, jak można przypuszczać, nawet do niej nie stosowali się nadmiernie gorliwie. Na przykład, bardzo często zdarzało się, iż mimo obowiązku wypełnienia tylko jednej z rubryk dotyczących miejsca pobytu, wypełniano dwie z czterech możliwych, np. czasowo obecny i stale nieobecny, lub odwrotnie – stale obecny i czasowo nieobecny. Dotyczyło to najczęściej dzieci lub wnuków głowy domu, przebywających poza Krakowem na czas nauki, oraz służby, wobec której gospodarze wzbierali się przed deklarowaniem, że przebywa stale w danym gospodarstwie domowym.

Instrukcja spisowa w 1880 roku przewidywała zgromadzenie danych osób pogrupowanych w gospodarstwa domowe. Karta ankiety spisowej składała się z następujących elementów: informacje wstępne dotyczące miasta, dzielnicy, numeru realności (kamienicy) i numeru partii (mieszkania); następnie, ujęte w formie tabeli, informacje zasadnicze o poszczególnych mieszkańcach podawane w stałej kolejności: głowa domu, jego rodzina podstawowa, inni krewni, lokatorzy oraz służba domowa i pracownicy; wreszcie, poza tabelą, data przeprowadzenia spisu i podpis właściciela (administratora) domu lub głowy gospodarstwa potwierdzający prawdziwość podanych informacji. Na drugiej stronie karty znajdowały się informacje o posiadanych koniach, bydłe itp., które zostały przeze mnie pominięte.

Informacje zasadnicze o poszczególnych mieszkańcach obejmują: nazwisko, imiona, w wypadku szlachty – stopień szlachectwa, herb i przydomek, w wypadku mężatek lub wdów – nazwisko rodowe i ewentualne nazwiska poprzednich mężów, następnie określenie płci danej osoby oraz jej wiek (lub rok, miesiąc i dzień urodzenia). Kolejno podane zostało miejsce urodzenia i miejsce prawnej przynależności, dalej: wyznawana religia, stan cywilny, język towarzyski używany na co dzień, zawód oraz źródło utrzymania (i posiadane dobra nieruchomości) wraz z ewentualnymi dodatkowymi źródłami zarobków, umiejętność czytania i pisanie oraz, wspomniane już wcześniej, aktualne miejsce pobytu danej osoby. Pozostałe rubryki są przeznaczone na określenie możliwych ułomności fizycznych i umysłowych, które mogły trapić poddanego spisowi mieszkańca miasta, a to: ślepy na oba oczy, głuchoniemy, głułowaty bądź obłąkany. Przewidziano także rubrykę na dodatkowe uwagi.

Instrukcje do przeprowadzania spisów ludności (przeznaczone jedynie dla komisarzy spisowych), arkusze spisowe i tzw. karty oznajmujące były opracowywane przez Centralną Komisję Statystyczną w Wiedniu.

Zestawienie warunków przeprowadzania trzech pierwszych austriackich spisów ludności, które mogą pretendować do miana powszechnych, oraz informacji, które w nich zawarto przedstawiam poniżej – w tabeli 1. W Krakowie zachowały się, w zasadzie kompletne, karty spisowe mieszkańców miasta zgromadzone w czasie powszechnych spisów ludności przeprowadzonych w czasach monarchii austro-węgierskiej. Były to, kolejno, spisy z lat: 1857, 1869, 1880, 1890, 1900 i 1910. Wypełnione ankiety spisowe z tych lat przechowywane są w Archiwum Państwowym w Krakowie. Większość nie jest jeszcze opracowana – są jedynie zszyte w księgi i wyposażone w indeksy osobowe, zaś badacze wykorzystują je ciągle jeszcze w bardzo ograniczonym zakresie.

Tabela 1. Porównanie powszechnych spisów ludności przeprowadzanych w monarchii habsburskiej w latach 1857, 1869 i 1880

Warunki przeprowadzenia spisu lub wymagane dane	Rok		
	1857	1869	1880
Warunki przeprowadzenia spisu			
Sposób przeprowadzenia spisu	Spis przeprowadzali komisarze spisowi, którzy wypełniali karty na podstawie posiadanych list ludności i uzupełniali te dane, kontrolując stan rzeczywisty.	Spis przeprowadzali komisarze spisowi, którzy, chodząc od mieszkania do mieszkania, sprawdzali stan rzeczywisty.	Spis został przeprowadzony w miastach o własnym statucie (Kraków i Lwów w Galicji) przez rozesłanie ankiet spisowych do każdego z mieszkań. Ankiety wypełniali sami mieszkańcy miasta; rola komisarzy spisowych ograniczała się do weryfikacyjnego sprawdzania poprawności danych.
Instrukcja spisowa	Osobny druk przewidziany wyłącznie dla komisarzy spisowych.	Osobny druk dla komisarzy oraz obszernie objaśnienia zamieszczone na kartach spisowych.	Osobny druk dla komisarzy. Brak objaśnień na kartach spisowych, natomiast rozpraszano wśród mieszkańców, wraz z kartami, rodzaj pism przewodnich obejmujących podstawowe zasady wypełniania ankiet.
Język kart spisowych	Wyłącznie język niemiecki (druk neogotycki).	Języki reprezentowane w Radzie Państwa, czyli niemiecki, polski, ruski, czesko-morawsko-słowacki, serbsko-kroacki, słoweński, włoski i rumuński. Dla Galicji przygotowane były karty dwujęzyczne: po polsku i po rusku.	Języki reprezentowane w Radzie Państwa, czyli niemiecki, polski, ruski, czesko-morawsko-słowacki, serbsko-kroacki, słoweński, włoski i rumuński. Dla Galicji przygotowane były karty dwujęzyczne: po polsku i po rusku.
Wymagane dane spisowe			
Nazwisko i imiona	Oczekiwano podania nazwiska i imienia wraz z określeniem stopnia szlachectwa i przydomka. W praktyce dane te zobowiązana była podać jedynie głowa domu, w wypadku członków jej rodziny często podawane były jedynie imiona lub wręcz tylko stopień pokrewieństwa/powinowactwa. Służba domowa	Podać należało nazwisko, imię chrzestne, przydomek szlachecki i stopień szlachectwa każdej osoby mieszkającej w danym gospodarstwie. Szczegółowo wymieniono także w objaśnieniach, jaka powinna być kolejność wpisywania danych.	W odniesieniu do każdej osoby należało podać nazwisko, imiona, w wypadku szlachty – stopień szlachectwa, herb i przydomek, w wypadku mężatek lub wdów – nazwisko rodzowe i ewentualne nazwiska poprzednich mężów.

Warunki przeprowa- dzenia spisu lub wymagane dane	Rok		
	1857	1869	1880
	przeważnie nie była określana nawet imieniem.		
Płeć	Brak osobnej rubryki, ale wiele informacji spisowych należało zaznaczać liczbą „1” w rubrykach podzielonych ze względu na płeć danej osoby.	Przewidziano osobne rubryki, w których należało określić płeć każdej z osób poddanych spisowi przez wpisanie cyfry „1”.	Przewidziano osobne rubryki, w których należało określić płeć każdej z osób poddanych spisowi przez wpisanie cyfry „1”.
Wiek	Należało podać rok, miesiąc i dzień urodzenia. W praktyce wymóg ten dotyczył tylko głowy domu, choć często podawany był nawet w tym przypadku jedynie orientacyjny wiek. Oprócz tego przewidziano dla mężczyzn 16, dla kobiet 7 rubryk określających grupę wiekową, do której dana osoba przynależy, co miało być oznaczone przez wpisanie liczby „1” w odpowiednim miejscu.	Oczekiwano podania tylko roku urodzenia.	Oczekiwano podania roku urodzenia, a także, o ile to możliwe, miesiąca i dnia. W praktyce często pojawiał się tylko wiek danej osoby.
Miejsce urodzenia	Brak	Należało podać nazwę kraju monarchii, powiatu i miejscowości, w której dana osoba się urodziła.	Wymagano podania nazwy miejscowości i powiatu, w którym dana osoba się urodziła.
Miejsce prawnej przynależności	Brak	Przewidziano tylko dwie możliwości określenia przynależności; cyfrą „1” należało oznaczyć, czy dana osoba przynależy do gminy, w której jest poddana spisowi, czy też jest „obca”, czyli posiada prawo przynależności do jakiejś innej jednostki administracyjnej.	Wymagano podania nazwy miejscowości i powiatu, do którego dana osoba przynależała.
Wyznanie religijne	Przygotowano dziesięć rubryk, w których należało przez wpisanie cyfry „1” oznaczyć wyznawaną religię. Przewidziano trzy różne obrządki religii katolickiej, dwa dyzunickiej, dwa	W objaśnieniach podano dwanaście wyznań religijnych, ale jedynie jako przykład, należało bowiem wpisać całkowicie dowolnie nazwę wyznawanej religii.	Całkowicie swobodnie (brak jakiejkolwiek listy) należało podać nazwę wyznawanej religii.

Warunki przeprowa- dzenia spisu lub wymagane dane	Rok		
	1857	1869	1880
	wyznania protestanckie, unitarianizm, wyznanie mojżeszowe oraz inne (bez możliwości określenia jakie).		
Stan cywilny	Przygotowane były po trzy rubryki, osobno dla kobiet i mężczyzn, w których przez wpisanie cyfry „1” można było określić, jaki jest stan cywilny danej osoby. Do wyboru były tylko: wolny, żonaty/ mężatka i owdowiały.	Należało podać stan cywilny każdej osoby (zgodny ze stanem prawnym). Podano cztery określenia do wyboru, ale wpisu dokonać należało samodzielnie (słownie, nie zaś zaznaczając liczbą lub innym znakiem).	Oczekiwano podania informacji o stanie cywilnym zgodnie ze stanem prawnym (nie uznawano małżeństw tzw. rytualnych, jednak w Krakowie informacje na temat takich małżeństw były podawane wbrew instrukcji).
Język towarzyski	Brak	Brak	Dopuszczano wpisanie jedynie jednego z języków reprezentowanych w Radzie Państwa (niemiecki, polski, ruski, czesko-morawsko-słowacki, serbsko-kroacki, słoweński, włoski i rumuński). Wykluczano języki żydowskie, które jednak w Krakowie były sporadycznie wpisywane wbrew instrukcji.
Zawód	Przygotowanych było 16 rubryk z nazwami grup zawodowych oraz dwie rubryki dodatkowe: dla mężczyzn powyżej 14 roku życia niewykonujących żadnego z podanych zawodów oraz dla kobiet i dzieci razem. Informacja o przynależności do jednej z tych grup podawana była poprzez wpisanie cyfry „1” w odpowiedniej rubryce.	Należało wpisać nazwę wykonywanego zawodu, możliwie dokładnie określając charakter wykonywanej pracy. Instrukcja przewidywała wpisanie tylko tego zatrudnienia, które jest najważniejszym źródłem utrzymania.	W sposób całkowicie dowolny należało wpisać nazwę wykonywanego zawodu.
Źródło utrzymania lub pozycja zawodowa	Brak	W tym miejscu należało sprecyzować, jakie stanowisko zajmuje się, wykonując wymieniony wcześniej zawód.	W tym miejscu należało sprecyzować, jakie stanowisko zajmując się wykonując wymieniony wcześniej zawód, oraz podać

Warunki przeprowa- dzenia spisu lub wymagane dane	Rok		
	1857	1869	1880
			podstawowe źródło utrzymania.
Dodatkowe źródło utrzymania	Brak	Brak	Jeśli dana osoba posiadała dodatkowe źródło utrzymania, winna była w tej rubryce określić tylko, czy źródłem tym było rolnictwo czy też przemysł lub handel.
Umiejętność czytania i pisania	Brak	Brak	Podane były do wyboru dwie możliwości: czyta i pisze lub tylko czyta. Jeśli cyfra „1” nie pojawiła się w żadnej z tych rubryk, oznaczało to, iż dana osoba nie umie ani czytać, ani pisać.
Miejsce pobytu	Przez wpisanie cyfry „1” należało określić, czy dana osoba jest stale bądź czasowo obecna czy nieobecna. Przewidziane były osobne rubryki dla kobiet i mężczyzn.	Przez wpisanie cyfry „1” w odpowiedniej rubryce należało określić, czy dana osoba jest stale bądź czasowo obecna czy nieobecna. W objaśnieniach szczegółowo informowano, jakie są kryteria kwalifikujące daną osobę do jednej z tych grup.	Przygotowane były osobne rubryki, w których należało zaznaczyć przez wpisanie liczby „1”, czy dana osoba jest stale lub czasowo obecna czy nieobecna. Instrukcja przewidywała możliwość zaznaczenia tylko jednej odpowiedzi, co w Krakowie było często lekceważone.
Ułomności fizyczne i psychiczne	Brak	Brak odrębnej rubryki. W objaśnieniach podano, iż informacje takie należy wpisać w rubryce „Uwagi”.	Jeśli dana osoba trapiąca była jakimiś ułomnościami, należało je zakwalifikować do jednej z czterech podanych grup (ślepy na oba oczy, głuchoniemy, głupowaty bądź obłąkany) i zaznaczyć to w odpowiedniej rubryce przez wpisanie cyfry „1”.
Miejsce pobytu nieobecnego	Brak	Brak odrębnej rubryki. W objaśnieniach podano, iż informacje takie należy wpisać w rubryce „Uwagi”.	Należało podać, gdzie przebywa osoba zobowiązana do poddania się spisowi w danym miejscu, acz czasowo bądź stale nieobecna.
Uwagi	Nie precyzowano, co powinno się ewentualnie znaleźć w tym miejscu.	Tutaj miały się znaleźć informacje na temat trapiących daną osobę ułom-	W rubryce tej należało zaznaczyć powód, dla którego dana osoba nie

Warunki przeprowa- dzenia spisu lub wymagane dane	Rok		
	1857	1869	1880
		ności, tutaj także umieścić należało dane na temat miejsca pobytu osoby określonej wcześniej jako nieobecna. Wojskowi, którzy nie poddawali się spisowi powszechnemu, mieli w „Uwagach” zaznaczyć ten fakt.	poddawa się spisowi powszechnemu, jeśli taki przypadek się zdarzył. Dotyczyło to wojskowych pozostających w służbie czynnej, a mieszkających poza budynkami wojskowymi. Poza tym można było całkowicie swobodnie wpisać w tym miejscu wszelkie informacje, które dana osoba uznała za istotne, np. fakt zamieszkiwania w Krakowie przez okres wymagany do nabycia prawa przynależności.

Źródło: Przechowywane w Archiwum Państwowym w Krakowie zespoły: *Spis ludności Miasta Krakowa z roku 1857*, *Spis ludności Miasta Krakowa z roku 1869* i *Spis ludności Miasta Krakowa z roku 1880*.